

Kosek, Pavel

Vývoj flektivní morfologie českého slovesa

In: Kosek, Pavel. *Historická mluvnice češtiny I*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 113-117

ISBN 978-80-210-6906-0; ISBN 978-80-210-6909-1 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/130637>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

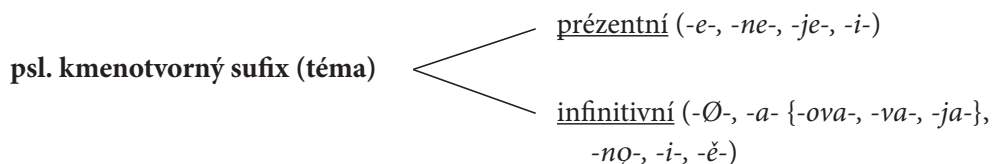
Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJ FLEKTIVNÍ MORFOLOGIE ČESKÉHO SLOVESA

VÝVOJOVÁ VÝCHODISKA

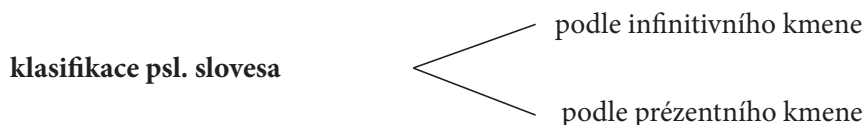
Tematická slovesa

Většina psl. sloves tvořila své formy prostřednictvím kmenotvorného sufixu (tzv. tématu). Každé sloveso mělo dvě podoby kmenotvorné přípony (v některých případech homonymní, jako u přítavního i infinitivního kmenotvorného sufixu *-i-*). Pro psl. rekonstruueme následující kmenotvorné přípony:

Z vývojového hlediska by formy infinitivního kmene s nulovou kmenotvornou příponou bylo vhodnější klasifikovat jako formy bez infinitivní kmenotvorné přípony (tj. atematické - tímto způsobem však interpretujeme slovesa bez přítavní kmenotvorné přípony - viz níže).

Z toho, co bylo řečeno, plyne, že pro klasifikaci psl. slovesa máme k dispozici dva základní klíče:

V našem výkladu používáme klasifikaci podle přítavního kmene, a tak psl. tematická slovesa dělíme do čtyř slovesných tříd, které se vyznačují následujícími kmenotvornými sufixy:

	I. třída	II. třída	III. třída	IV. třída
kmenotvorná přípona	-e-	-ne-	-je-	-i-

Pro každou třídu je ovšem potřeba doplnit dodatečná klasifikační kritéria: 1. infinitivní kmenotvornou příponu (jako v I., III. a IV. třídě), 2. fonologickou strukturu na morfologickém švu mezi koncem kořene a začátkem kmenotvorného sufixu. Při uplatnění primárního klasifikačního faktoru (přezentní téma) a sekundárních klasifikačních faktorů (infinitivní téma, event. zakončení kořene) odlišujeme následující třídy, podtřídy a typy (u většiny sloves se podtřídy a typy kryjí, u sloves I. a III. třídy jsou však podtřídy rozčleněny do jednotlivých typů):

I. třída	I.A podtřída	I.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	-Ø-	-a-
typ	viz níže	* <i>bbrati</i> (<i>bbr-a-ti</i>)

Slovesa I.A podtřídy - z vývojového hlediska neproduktivní - jsou velmi starobylá. Jejich flexe byla silně proměněna hláskovými změnami (především infinitivního kmenem), jako jsou: asimilace **vez-ti* > *vesti* (typ I.A.1), disimilace **ved-ti* > *vesti* (typ I.A.1), palatalizace **pek-ti* > **pec'í*, **pekešb* > *pečešb* (typ I.A.2), metateze likvid (typ I.A.3), nazalizace (typ I.A.3). V rámci I.A podtřídy lze tedy vydělit další typy:

typy podtřídy I.A	
I.A.1	(* <i>ved-ti</i> >) * <i>ves-ti</i> , <i>vedŏ</i> , <i>vedešb</i>
I.A.2	(* <i>pek-ti</i> >) * <i>pec'í</i> , <i>pekŏ</i> , <i>pečešb</i>
I.A.3	(* <i>mer-ti</i> >) * <i>mrěti</i> , <i>mbrŏ</i> , <i>mbrešb</i>
I.A.4	(* <i>pen-ti</i> >) * <i>pęti</i> , <i>pbnŏ</i> , <i>pbněšb</i>

V rámci této podtřídy by bylo ještě možno vydělit specifickou skupinu sloves, která - viděno etymologicky - neobsahují v přezentním kmeni sufix *-e-*, nýbrž *-de-* (**bŏ-de-šb*, **je-de-šb*, **jb-de-šb*). Tato slovesa jsou však natolik příbuzná slovesům s kmenotvorným sufixem *-e-*, že je jako samostatná nevydělujeme (čili jejich vnitřní strukturu interpretujeme následovně **bŏd-e-šb*, **jed-e-šb*, **jbđ-e-šb*, a tedy je klasifikujeme jako slovesa typu I.A.1).

II. třída	II.A podtřída	II.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	-nɔ-	-nɔ-
zakončení kořene	konsonantické	vokalické
typ	*dvignɔti (dvig-nɔ-ti)	*minɔti (mi-nɔ-ti)

III. třída	III.A podtřída		III.B podtřída	
infinitivní kmenotvorná přípona	-Ø-		-a- (-ova- / -va- / -ja-)	
	III.A.1	III.A.2	III.B.3	III.B.4
zakončení kořene	konsonantické	vokalické	konsonantické	vokalické
typ	*znati (zna- -ti)	*žeti (žɛ-Ø-ti < *žen-Ø-ti)	*lajati (la-ja-ti)	*plakati (plak-a-ti)

Podoby s -ova-, -va-, -ja-, které se později proměnily v slovtvorné (kmenotvorné) přípony, vznikly: a) z diftongu na konci slovního základu *věrou-a-tei > věr-ova-ti, b) z hiatických -j- a -v-, které se vytvořily v kontextech, kdy -a- následovalo po samohláskovém zakončení kořene: *umy-a-ti > *umy-va-ti, *ubi-a-ti > *ubi-ja-ti.

IV. třída	IV.A podtřída	IV.B podtřída
infinitivní kmenotvorná přípona	-i-	-ě- (-a-)
vzor	*prositi (pros-i-ti)	*trɔpěti (trɔp-ě-ti)

Do IV.B třídy patří slovesa, jejichž kmenotvorná přípona má podobu -a-: vesměs jde o případy, které vznikly dispalatalizací ě > a po ž š č j (*drɔžati, *bojati), ale také sem náleží sloveso *sɔpati.

Přehled psl. slovesných tvarů podle slovesného kmene:

prézentní kmen	infinitivní kmen
prézens	infinitiv
imperativ	supinum
participium <i>m-ové</i>	<i>l-ové</i> participium
participium <i>nt-ové</i>	<i>n-ové</i> participium
	<i>s-ové</i> participium
	aorist sigmatický
	aorist asigmatický
imperfektum ?	imperfektum ?

Kromě toho existovalo v psl. pět izolovaných sloves, která část svých forem tvořila nikoli podle kmenového principu, nýbrž připojovala afixy rovnou ke kořeni (tam, kde tematická slovesa používala prézentní kmen). Proto se tato slovesa hodnotí jako atematická, tj. jako slovesa bez kmenotvorného sufixu (přesněji by však bylo hodnotit tato slovesa jako slovesa bez prézentní kmenotvorné přípony – některá z nich totiž mají téma infinitivní). V následující tabulce je uveden přehled rekonstruovaných prézentních podob atematických sloves. Z něj je zřejmé, že 1. tvarotvorný základ těchto sloves neobsahuje žádnou z prezentovaných psl. kmenotvorných přípon; 2. obsahuje některé osobní koncovky odlišné od prézentních osobních koncovek tematických sloves (sg. 1. os. *-mb*, 2. os. *-sí*):

	*byti ,být‘	*dati ,dát‘	*jasti ,jíst‘	*věděti ,vědět‘	*jbměti ,mít‘
sg.					
1.	*jes-m̥ (< *es-mi)	*da-m̥ (< *dōd-mi)	*jam̥ (< *ēd-mi)	*vě-m̥ (< *woid-mi)	*j̥bma-m̥
2.	*je-si	*da-si	*jasi	*vě-si	*j̥bma-ši
3.	*jes-tb	*da-stb	*jastb	*věs-tb	*j̥bma-tb
du.					
1.	*jes-vě	*da-vě	*ja-vě	*vě-vě	*j̥bma-vě
2.	*jes-ta	*das-ta	*jas-ta	*věs-ta	*j̥bma-ta
3.	*jes-te	*das-te	*jas-te	*věs-te	*j̥bma-te
pl.					
1.	*jes-m̥	*da-m̥	*ja-m̥	*vě-m̥	*j̥bma-m̥
2.	*jes-te	*das-te	*jas-te	*věs-te	*j̥bma-te
3.	*s-qt̥b	*dad-ēt̥b	*jad-ēt̥b	*věd-ēt̥b	*j̥bm-qt̥b

Neproduktivní morfofonologické jevy

Ve flexi psl. slovesa jsou patrné některé starobylé ide. jevy, které jsou již neproduktivní:

1. Ablautové střídání kořenné samohlásky v infinitivním a přítomném kmeni: I. třída *mer-ti > mrěti X m̥r̥o; *z̥v̥āti - zov̥o, III. třída *ž̥enti > ž̥eti X ž̥ñ̥o, *biti X b̥j̥o.

2. Přítomní a infinitivní kmen se někdy liší také přítomností-nepřítomností tzv. nazálního infixu, což je neslabičné *-n-, které se vkládalo dovnitř slovního kořene (původně mělo slovesné formě dodávat význam inchoativnosti). Zbytky nazálního infixu lze podle stavu ve stsl. spatřovat v nosovce *-e- obsažené v kořeni přítomního kmene několika psl. sloves, kterým v kořeni forem infinitivního kmene odpovídá ústní -e-: *legg̥ (< *le-n-g-o-m) ,lehnuť X *lec’i (< *leg-ti), *s̥ed̥o (< *se-n-d-o-m) ,sednuť X *s̥esti (< *s̥ēd-ti); *s̥br̥eç’o (< *s̥oren-t-jo-m) ,potkám X *s̥br̥esti (< *s̥br̥ēd-ti). Ve stč. doloženo jen v reflexech sloves lahu X léci, sadu X s̥esti, tj. v rozdílné kvalitě kořenového vokálu.

3. K vyjadřování intenzity, expresivity nebo opakovanosti slovesného děje sloužila reduplikace slovesného kořene. V psl. se ve zbytcích vyskytovalo např. ve slovech *glagoliti (< *gol-gol-i-ti), *plapolati (*pol-pol-a-ti) či *chlacholiti (*chol-chol-i-ti).